

SOSYAL BİLGİLER DERSİNDE KARİKATÜR KULLANIMINA İLİŞKİN ÖĞRENCİ ALGILARI *

Student Perceptions of The Use of Cartoons in Social Science Studies

Yrd. Doç. Dr. Erol KOÇOĞLU¹

ÖZET

Sosyal bilgiler eğitimi çalışma alanında öğrenme öğretme sürecinde öğrencinin anlamlı öğrenmesini sağlamak için yapılan birçok etkinlikten biri de somut öğrenmeleri sağlayan materyal kullanımıdır. Sosyal bilgiler dersinde kullanılan bu materyallerden biri de karikatürdür. Karikatür, öğrenme-öğretme sürecinde öğrencinin eğlenerek öğrenmesini sağlayan materyallerin başında gelmektedir.

Yapılan bu çalışmada da sosyal bilgiler dersinde karikatür kullanımının öğrenci algıları açısından değerlendirilmesi temele alınmıştır. Çalışma nitel bir çalışma olup çalışmada elde edilen veriler içerik ve betimsel analiz teknikleri kullanılarak analiz edilmiştir. Yapılan çalışma sonucunda çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin karikatür materyalinin derste kullanımına yönelik benzer algılara sahip oldukları ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bilgiler, karikatür, öğrenci algısı, anlamlı öğrenme

* Bu çalışma 2012 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalında sunulan "6.sınıf Sosyal Bilgiler Dersinde Karikatür Kullanımının Erişkiye Göre Değerlendirilmesi" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

¹ İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, erolakademi@gmail.com

Dergiye Müracaat Tarihi: 26.12.2016

ABSTRACT

One of the many activities conducted to provide meaningful learning of the learners in the process of teaching and learning social studies education is the use of materials that provide concrete learning. One of these materials used in social studies class is cartoon. Cartoon is one of the materials that enables learners to learn by amusing in learning-teaching process.

In this study, it was taken as a basis to evaluate the use of cartoons in the social studies lesson in terms of student perceptions. The study was a qualitative study and the data obtained in the study were analyzed using content and descriptive analysis techniques. As a result of the study, it was found that the students of the study group had similar perceptions about the use of dersteine in cartoon material.

Key Words: *Social science, cartoon, student perception, meaningful learning*

1.Giriş

Dilimize Fransızca'dan geçen, görsel bir iletişim sanatı olan ve grafik anlatımları içeren (Aşıcıoğlu, 2001) Karikatür; "saldırmak" anlamına gelen, İtalyanca "caricare" "karikare" kelimesinden gelmektedir (Avşar,1991). Kelime manası; anlam yüklemek, hücum etmek olarak ifade edilmektedir. Bir kişinin ya da bir olayın gülünç ve çarpıcı yanını yakalayıp öne çıkartarak, abartılmış çizgilerle gülmeceye dönüştürme sanatıdır. Kişileri konu alan karikatürlere portre karikatürü denir. Olayları konu alanlara ise konulu karikatür denir. Portre karikatürleri yüzün göze çarpan, dikkati çeken yanlarını abartan çizimlerdir (Avşar, 2007). Karikatür; yüz çizgilerinin ya da beden oranlarının bozulması yoluyla yapılan desen, resim vb. şeklinde belirtilmiştir (Kılınç, 2006).

Karikatür bir mizah türüdür. Karikatürün tanımları, tarih içerisinde gösterdiği gelişmelerden dolayı değişmelere uğramıştır. Önceleri sadece insanların abartılmış portreleri olarak tanımlanırken, günümüzde çok farklı anlamlar taşımaya başladı. Konusunu insan ve insanın etrafında meydana gelen olaylardan alan karikatürün, gösterdiği ve göstereceği gelişme dolayısıyla kesin bir tanımının yapılamayacağı söylenir (Hünerli, 1993: 19).

Farklı tanımlamaları ve farklı uygulama alanları olan karikatür temel olarak üç ana unsurdan oluşur. Bunlar:

✓ **Sanat unsuru:** Karikatür güzel sanatların bir dalıdır. Diğer branşlardan farklı olarak karikatür, bir nesneyi komik biçimde çizme yoluyla mizah üretir. Karikatürist çizimde komiklik için abartma, çarpıtma, deformasyon gibi bazı teknikler kullanır.

✓ **Fikir unsuru:** Fikir konuyu tanımlayan karikatürün ruhu olarak ve seyircilere mesajı gönderen olarak nitelendirilebilir. Fikir unsuru olmayan karikatür aramak bir hayaldir. Karikatür ortaya çıkınca, seyirciler için komik bir mesajı vardır. Karikatür tercüme olmadan fikirleri yayan bir sanattır. İnsanlar kültür bilgilerini diğerleriyle paylaştığında ifadesi evrenseldir.

✓ **Mizah unsuru:** Mizah karikatürlerin var olma nedenidir. Mizah olmaksızın, bir resim karikatür değildir. Mizahın karikatürdeki işlevi her şeyden önce eleştirinin tanıtılması ve eleştiriden kaynaklanan karikatürün ilkesel mesajı ve tavsiyesinin verilmesidir. (Uslu, 2005: 12-13).

Resimden yola çıkan karikatür başlangıçta insanların yüzlerini, görünüşlerini bozma, abartma, karakteristik özelliklerini ön plana çıkartma olarak değerlendirilmiştir (Fidan, 2007: 39-40). Karikatür, çizgilerdeki abartmalarla bir kişiyi, bir canlıyı ya da bir şeyi gülünç göstermek anlamında düşünülürse, karikatür tarihi insanlığın tarihi kadar eskidir (Topuz, 1986'dan akt. Özer, 1998: 12). Türk karikatür tarihine bakıldığında ilk görülen isim, "İstanbul" gazetesidir (1867). İkinci olarak Terakki Eğlencesi önce her sayı yazılarını süslemek için karikatürümsü resimler (vinyet) serpiştirir sayfalarına. Daha sonra tam sayfa karikatüre açılır (Özer, 1998). Daha sonra Diyojen adlı mizah dergisi karikatüre yer verir sayfalarında. Diyojen ; bir Osmanlı rumun çıkardığı dergidir. Bu dergide yayınlanan ilk karikatür imzasızdır ve bir portredir. Diyojende'den sonra Çingiraklı Tatar

(1873), Hayal (1873), Çaylak (1876) ve Latife (1874) karikatür yayınlama açısından önemli görevler üstlenmişlerdir. Bir Türk tarafından çıkarılan ilk mizah dergisi, çaylaktır. Dergi Çaylak Mehmet Tevfik (1843-1892) adında birisi tarafından çıkarılmıştır (Özer, 1998: 31-33).

Karikatür öğrenme ortamlarında, öğrenme öğretme sürecinde anlamlı ve kalıcı öğrenmenin gerçekleşmesi materyal olarak önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Çünkü karikatür sayesinde öğrenciler eğlenerek öğrenmenin yanı sıra öğrenme sürecinde dikkat dağınıklığı problemini de minimize edebilirler. Sosyal bilgiler eğitimi dersi içerisinde bir çok soyut disiplin olmasından dolayı dersin kazanımları ve bu kazanımlara yönelik etkinliklerin öğrenciler tarafından anlamlı öğrenilmesi için somutlaştırmaya yönelik materyaller kullanılmalıdır. Bu materyallerden biri de karikatürlerdir.

Karikatürler sınıf tartışmalarını başlatmaya, çok disiplinli dersleri desteklemeye, düz anlatımlı dersleri görselleştirmeye, yüksek düzeydeki soruları desteklemeye ve özgün değerlendirmeye bir temel sağlamaya oldukça uygundur (Heitzmann, 1998). Karikatürlerin sahip olduğu bu eğitimsel değerler, sosyal bilgiler dersinde çok daha önem kazanmaktadır. Sınıf tartışması, sosyal bilgiler dersinin etkili bir şekilde öğretimimin temel yöntemlerinden birisidir. Sosyal bilgiler dersinin içeriği çözülmeyi bekleyen pek çok problem, tartışmalı konu ve güncel meselelerle doludur. Karikatürler bu konulara bir çıkış noktası oluşturarak tartışmaların başlatılmasını sağlayabilir (Altun, 2009: 193).

Karikatürler daha ilk bakışta o dönemin sosyal ve politik yaşamının görüntüsünü günümüzde canlandırır. Basılı kaynaklarda yer alan karikatürleri incelemeye başladığımızda, bu görüntü birçok ayrıntı kazanarak daha da zenginleşir (Heinzelmann, 2004). Karikatürlerin özellikle sosyal bilgiler dersinin çok disiplinli yapısına hitap eden nadir materyallerden biri olması, sosyal bilgiler dersindeki kıymetini arttırmaktadır. Karikatürlerden faydalanarak tarihi bir olayın yorumlanması, güncel bir sorunun analizi ya da herhangi bir konuyla ilgili kavram yanılgılarının giderilmesi sağlanabilir.

Karikatürler, sosyal bilgiler dersleri için de vazgeçilmez öğretim materyalleridir. Bu materyalleri pek çok farklı teknik ile sınıf ortamına taşıyabilirsiniz. Dersin başında öğrencilerinizin dikkatini çekmek, gergin bir sınıf atmosferini yumuşatmak, sınav öncesi kaygıları azaltmak, zor konuları anlaşılır kılmak, sınıf tartışmalarını başlatmak, konunun değerlendirilmesi için bir çıkış noktası oluşturmak ve daha pek çok farklı amaçla sınıfınızda karikatürlere başvurabilirsiniz (Oruç, 2006).

Karikatürde bulunması gereken üç öge vardır: çizgi, güldürme ve düşündürme ögesidir. Bu üç öge her zaman bir arada olmayabilir. Bazı karikatürler çizgi ögesi ile güldürme ögesini içermekte, bazıları çizgi ile düşündürme ögesini içermektedir. Burada çizgi ögesi mutlaka gerekli olmakla birlikte diğer öge çizer tarafından anlayışa göre tercih edilmektedir. Ancak ideal olan güldürürken düşündüren ve iyi bir çizgi ile oluşturulmuş karikatürdür (Akbaba, 2009: 294-295).

Karikatürler yazıyla anlatılması çok güç olan pek çok konunun anlatımında oldukça başarılı olmaktadır. Olayların tasviri çizimle daha etkili olabilmektedir. Karikatürlerin bir diğer özelliği de karikatürcülerin bir konuyu ele alırken çizgilerine

kattıkları veya yansıttıkları dünya görüşlerini tespit etme imkânı sağlamasıdır. Bununla birlikte daha da önemlisi, karikatürcüler farklı bir medeniyet dünyasına mensup konuları, toplumları ele aldıklarında ve ilgili karikatürleri çizdiklerinde, bu toplumlara nasıl baktıklarını seçtikleri karakterlerle somut bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Burada karikatürcüler kendi hayal dünyaları ve pencerelerinden, yabancı toplumları, dünyaları tarif etmektedirler. Bunu yaparken de, ister istemez mensubu oldukları toplumun ve medeniyet havzasının değer yargılarının etkisinde kalmaktadırlar. Bir de bu, geçmişte sürekli olarak mücadele halinde olan iki farklı medeniyet havzasına mensup karikatürcüler ve konular arasında olursa, ortaya çok daha ilginç değerlendirmeler ve sonuçlar çıkmaktadır. Bu aynı zamanda sosyal tarihçilik ve kültür tarihçileri içinde çok önemli bir malzeme sunmaktadır (Alkan, 2006: 15-16).

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Sosyal Bilgiler dersinde öğrenme öğretme sürecinde öğrencilerin anlamlı öğrenme düzeyini arttırmak amacıyla kullanılan materyallerden biri olan karikatürlerin öğrenci görüşleri doğrultusunda değerlendirilmesidir. Bu değerlendirme süreci yapılmadan önce çalışma grubunun yer aldığı sınıfta karikatürlere dayalı bir ders işlendikten sonra bu uygulama yapılmıştır. Yapılan bu derste 6.sınıf sosyal bilgiler programında yer alan “yeryüzünde yaşam” ünitesi karikatürlere dayalı olarak işlenmiştir. Bu amaç çerçevesinde araştırmada aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

- ✓ Sosyal bilgiler dersinde daha önce karikatürleri ile hiç karşılaştın mı?
- ✓ Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürlerin konuyu anlamana katkısı olduğuna inanıyor musunuz?
- ✓ Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler hoşunuza gitti mi? Neden?
- ✓ Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler başarınızı etkilediğini düşünüyor musunuz? Neden?
- ✓ Sosyal bilgiler derslerinde karikatür dışında başka görseller kullanılabilir mi? Neden?
- ✓ Karikatürlerin diğer derslerde uygulanmasını ister miydin? Neden?

2.Yöntem

Araştırmanın Modeli

“Sosyal bilgiler dersinde karikatür kullanımına ilişkin öğrenci algılarının belirlenmesine” yönelik betimsel olan bu çalışma, nitel araştırma geleneği içerisinde yer alıp üzerinde araştırma yapılan kişilerin deneyimlerinden doğan anlamları sistematik olarak incelemeyi amaçlamıştır (Lincol ve Guba, 1985; Strauss ve Corbin, 1990; Bryman, 2001). Bu tür araştırmalar, üzerinde araştırma yapılan kişilerin oluşturdukları ve kullandıkları özel dil, anlam ve kavramlar üzerinde durup, onları anlamak ve bunların araştırılan kişiler için ne anlam ifade ettiğini ortaya koymayı amaçlar (Ekiz, 2003). Nitel araştırmaların doğası gereği, araştırmada “doğal genellemelerde” (Lincoln ve Guba, 1985’den akt: Bryman, 2001) bulunulabilir. Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal

ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmadır (Yıldırım ve Şimşek, 2004). Çalışma nitel bir çalışma olup, çalışmada amaçlı örnekleme tekniği kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme tekniği, belirli bir amaç veya odaklanılan konuyla ilgili olarak örneklemin önceden düşünülüp belirlenmesidir (Punch,2011).

Amaçlı örneklem tekniğine uygun olarak, araştırmada sosyal bilgiler dersinde karikatür kullanımına ilişkin öğrenci alguları incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla öğrencilerle yüz yüze görüşme yapılarak 6 adet açık uçlu soru sorulmuş, çıkan sonuçlar temalar halinde ifadelendirilmiş ve yüzde frekans değerleri belirlenerek içerik analiz tekniği ile yorumlanmaya çalışılmıştır. Verilerin sunumunda ise gizliliği sağlamak ve etik kuralları açısından öğrencilerin isimlerini yazmamaları istenmiştir.

Çalışma Grubu

Araştırmada çalışma grubunu 2012-2013 eğitim öğretim yılında Diyarbakır ili Tevfik Fikret İlköğretim Okulu'nda öğrenim gören 75 öğrenci oluşturmaktadır. Bu öğrenciler 6. Sınıf öğrencisi olup 39 kız 35'i erkek öğrencilerden oluşmaktadır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmanın kuramsal boyutu oluşturulduktan sonra sosyal bilgiler dersinde karikatür kullanımına ilişkin öğrenci algılarının değerlendirilmesine yönelik yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlanmıştır. Görüşme formu hazırlanırken öncelikle sorulacak sorular belirlenmiştir. Yarı yapılandırılmış görüşme formu hazırlandıktan sonra bir öğrenciyle ön görüşme yapılmış görüşme sonucunda anlaşılmayan soru maddeleri değiştirilmiştir. Araştırmada kullanılan görüşme formunda yer alan soru maddeleri Dicle ve Atatürk üniversitelerinde görev yapan alan uzmanlarından gelen görüş ve öneriler doğrultusunda yarı yapılandırılmış görüşme formuna son şekli verilmiştir.

Verilerin Analizi

Yarı yapılandırılmış görüşme formu ile ilgili çözümler nitel boyutta gerçekleştirilmiştir. Araştırmada elde edilen veriler çözümlenmesinde içerik çözümleme tekniği kullanılmıştır. Buna göre, ilk önce araştırma soruları ve araştırmanın kavramsal boyutundan yola çıkarak kategoriler oluşturulmuştur. İkinci aşamada, hangi verinin hangi tema altında düzenleneceği belirlenmiştir. Son aşamada ise veriler, frekans ve yüzde değerleri şeklinde sunulmuştur.

3. Bulgular ve Yorumlar

Bu başlıkta araştırmacı tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formundaki açık uçlu altı soruya çalışma grubu öğrencilerinin verdikleri cevaplara ve bu cevaplara ilişkin yüzde frekans değerlerine yer verilmiştir. Açık uçlu anketteki yer alan sorulara öğrencilerin vermiş oldukları yanıtlardan doğrudan alıntılar da yapılmıştır.

Sosyal Bilgiler Derslerinde Daha Önce Karikatürlerle Karşılaşma Durumu

Açık uçlu anket formunun uygulandığı çalışma grubu öğrencilerinden 25 öğrenci, görüşme formunun “*Sosyal Bilgiler derslerinde daha önce karikatürle hiç karşılaştınız mı?*” şeklindeki ilk sorusuna “evet” yanıtını verirken, 50 öğrenci “hayır” yanıtını vermiştir. Açık uçlu anket formundaki soruya öğrencilerin büyük bir çoğunluğu (%66,66 sosyal bilgiler derslerinde karikatürle karşılaşmadıklarını ifade ederken %33,34’ü daha önceki eğitim-öğretim ortamlarında kullanılan ders kitaplarında ya da sosyal bilgiler soru kitaplarında karikatürle karşılaştıklarını ifade etmiştir. Bu durum, karikatürlerin 6. Sınıf sosyal bilgiler ders kitabında yer almasına rağmen öğrencilerin çoğu tarafından fark edilmediğini göstergesidir. Öğrencilerin vermiş oldukları yanıtlardan, öğrencilerden bazılarının karikatürün ne olduğunu, hangi şekillerin karikatür olduğunu bilmediklerini, bu çalışma sayesinde öğrendikleri ortaya çıkmıştır.

Tablo 1.Çalışma grubu öğrencilerinin sosyal bilgiler dersinde karikatür ile daha önceden karşılaşma durumuna ilişkin görüşleri

<i>1.Tema: Sosyal bilgiler dersinde daha önce karikatürleri ile hiç karşılaştın mı?</i>			
		<i>f</i>	<i>%</i>
Alt Temalar	G.1. Evet	25	33.34
	G.2. Hayır	50	66.66
Toplam		75	100

Açık uçlu anket formunda yer alan “*Sosyal bilgiler dersinde daha önce karikatürleri ile hiç karşılaştın mı?*” şeklindeki soruya “Evet” yanıtını veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“*Öğretmenim, sosyal bilgiler ders kitabımızda daha öncede sizin bize ders anlatmada kullandığınız bu karikatürlerle benzer şekillerle karşılaştım; ancak öğretmenimiz hiç bize anlatmıyordu ne işe yaradığını.*”(G.1)

“*Ben sadece Sosyal bilgiler değil Türkçe ders kitabında bize üniversiteden getirip anlattığınız bu şekillerle karşılaştım. Ancak kendi kendime sorardım, bu şekiller kitaplarımız da niye yer alıyor? Diye sorardım. Çünkü öğretmenimiz hiç anlatmazdı ne işe yaradığını, niye kitaplarda yer aldığını.*”(G.1)

“*Sosyal bilgiler dersinde daha önceden karikatürle çok karşılaştım. Benim geçen sene Yenişehir ilköğretim okulunda dersime giren öğretmenimiz sınıfa konu ile ilgili karikatürleri getirip bize balonları okuyup bizi güldürdü*” (G.1)

Açık uçlu anket formunda yer alan “*Sosyal bilgiler dersinde daha önce karikatürleri ile hiç karşılaştın mı?*” şeklindeki soruya “Hayır” yanıtını veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“*Ben daha önceden hiç karşılaşmadım. Çünkü öğretmenimiz, sizin gibi her hafta bize karikatürler getirip ders anlatmazdı. Öğretmenim sizin getirdiğiniz bu karikatürler*

sayesinde sosyal bilgiler dersini artık eğlenerek dinlemeye başladım. Öğretmenim, 7. Sınıfta da karikatür getirip ders anlatacak mısınız?” (G.2)

“Sosyal bilgiler dersinde karikatürü size dersimize getirmeden öncesine kadar öğretmenimiz bize hiç göstermedi ve sınıfa kartlarda çizili olarak hiç bize dağıtmadı. Ancak başka görseller gösterdi. Örneğin harita getirdi, küre getirdi, bize çektiği fotoğrafları getirip gösterdi.”(G.2)

Sosyal Bilgiler Dersinde Karikatür Kullanımının Konuyu Anlamaya Etki Durumu

Açık uçlu anket formunun uygulandığı çalışma grubu öğrencilerinden 70 öğrenci, görüşme formunun “Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler hoşunuza gitti mi, neden” şeklindeki üçüncü sorusuna “evet” yanıtını verirken, 5 öğrenci “hayır” yanıtını vermiştir. Çalışmanın uygulandığı öğrencilerin birçoğu (%93.33) vermiş oldukları yanıtlarla karikatürün sosyal bilgiler dersinde kullanılmasının duyuşsal ve bilişsel açıdan öğrencileri olumlu yönde etkileyerek öğrencilerin ilgi düzeylerinin yükselmesine katkı sağlamıştır. Çalışma grubu öğrencilerinin vermiş oldukları yanıtları hangi nedenlere dayandırdıkları yukarıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. Çalışma grubu öğrencilerinin sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürlerin konuyu anlamalarına ilişkin görüşleri

2.Tema: Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürlerin konuyu anlamamıza katkısı olduğuna inanıyor musunuz?

		f	%
Alt Temalar	G.1.Evet	70	93.33
	G.2.Hayır	5	6.67
Toplam		75	100

Açık uçlu anket formunda yer alan “Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürlerin konuyu anlamamıza katkısı olduğuna inanıyor musunuz?” şeklindeki soruya “Evet” yanıtını veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“Sosyal bilgiler dersinde yeryüzünde yaşam ünitesi işlenirken sınıfa getirmiş olduğunuz karikatürler konuyu daha iyi anlamama katkısı fazlası ile oldu. Karikatürleri kullanmadan önce öğretmenimiz ders anlattığında 10 dakika sonra uykum geliyordu, hayallere dalyordum ve dersten belli bir süre sonra sıkılıyorum. Bu da dersi anlamama sebep oluyordu.” (G.1)

“Sınıfımıza sizin getirdiğiniz karikatürler, konuyu daha iyi ve hızlı bir şekilde anlamama katkısı oldu. Ancak bu karikatürler şimdiye kadar neden kullanılmadı? Eğer şimdiye kadar bütün sosyal bilgiler dersinde karikatür sizin kullandığımız gibi kullanılsaydı hiçbir sosyal bilgiler dersinde sıkılmazdım.” (G.1)

Açık uçlu anket formunda yer alan “Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürlerin konuyu anlamamıza katkısı olduğuna inanıyor musunuz?” şeklindeki soruya “Hayır” yanıtını veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürlerin konuyu anlamama katkısı olmadı. Çünkü sosyal bilgiler dersinde öğretmenimiz zaten fotoğraf, harita vb. materyaller kullanıyor. Sizin kullandığınız karikatürler bence dersi daha iyi anlamamıza katkı sağlayacağı yerde dersin kaynamasına, arkadaşların gürültü yapmasına sebep olduğunu düşünüyorum.”(G.2)

“Sizin hazırladığınız karikatürler dersi anlamama katkısı olmadı. Çünkü ben zaten sosyal bilgiler dersinde sınıfın en çalışkan öğrencisiyim. Karikatürler konuyla ilgili bilgileri içermiyorlar, ben nasıl konuyu daha iyi anlayacağım ki? Karikatürler sadece komikti. Beni eğlendiriyordu.”(G.2)

Sosyal Bilgiler Dersinde Kullanılan Karikatürlerden Öğrenme Açısından Etkilenme Durumu

Açık uçlu anket formunun uygulandığı çalışma grubu öğrencilerinden 70 öğrenci, görüşme formunun “Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler hoşunuza gitti mi? Neden” şeklindeki üçüncü sorusuna “evet” yanıtını verirken, 5 öğrenci “hayır” yanıtını vermiştir. Çalışmanın uygulandığı öğrencilerin birçoğu (%93.33) vermiş oldukları yanıtlarla karikatürün sosyal bilgiler dersinde kullanılmasının duyuşsal ve bilişsel açıdan öğrencileri olumlu yönde etkileyerek öğrencilerin ilgi düzeylerinin yükselmesine katkı sağlamıştır. Çalışma grubu öğrencilerinin vermiş oldukları yanıtları hangi nedenlere dayandırdıkları yukarıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3. Çalışma grubu öğrencilerinin sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürlerin ilgi düzeylerine yönelik görüşleri

3.Tema: Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler hoşunuza gitti mi, neden?		f	%
Alt Temalar			
Evet	G.1. Eğlendirici olması	24	32.0
	G.2. Dikkat çekici olması	13	17.33
	G.3. Anlamayı kolaylaştırması	10	13.33
	G.4. Kalıcı öğrenmeyi sağlaması	8	10.67
	G.5. Öğrenme ortamında çeşitlik sağlaması	5	6.67
	G.6. Hem eğlendirici hem de anlamayı kolaylaştırıcı olması	10	13.33
Hayır	G.7. Öğretici olmaması	2	2.67
	G.8. Gereksiz zaman kaybına neden olması	1	1.33
	G.9. Mantıksal uyumsuzluk	2	2.67
Toplam		75	100

Açık uçlu anket formunda yer alan “Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler hoşunuza gitti mi, neden?” şeklindeki soruya “Evet” yanıtını veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“Sosyal bilgiler dersimizde konuyla ilgili kullandığınız karikatürler çok hoşuma gitti. Bu karikatürler sayesinde dikkatimi hiç vermediğim derslerin başında gelen sosyal bilgiler dersine daha çok önem vermeye, dikkat etmeye başladım.”(G.2)

“Sosyal bilgiler dersinde bazı konuları anlamakta zorlanıyordum; ancak karikatürlerin derste kullanılması bu tür konuları daha iyi anlamama yardımcı olduğundan dolayı bu karikatürler hoşuma gitti.”(G.3)

“Sizin dersimize getirdiğiniz karikatürler benim çok hoşuma gitti, öğretmenim. Öğretmenimiz sınıfa hep haritayla gelirdi. İlk defa farklı bir şeyle sosyal bilgiler dersi işledik.”(G.5)

Açık uçlu anket formunda yer alan “Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler hoşunuza gitti mi? Neden?” şeklindeki soruya “Hayır” yanıtı veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“Sosyal bilgiler dersimize gelip ders anlatmada bizlere dağıttığınız karikatürler hoşuma gitmedi; çünkü bu karikatürler sadece bizi güldürüyordu. Bu karikatürlerin konu ile ilgili öğretici bir yanı bence yoktu.”(G.7)

“Sosyal bilgiler dersimizde kullandığınız karikatürler hoşuma gitmedi; belki kızacaksınız öğretmenim ama getirdiğiniz karikatürleri bize dağıtırken “bunları öğretmenimiz niye dağıtır, bunların bana katkısı ne olacak, bunlar ne işe yarar diye düşündüm.” Ama hiçbir sorunun cevabı kafamın içinde yoktu. Ben bu işten hiçbir şey anlamadım öğretmenim.” (G.9)

Sosyal Bilgiler Dersinde Karikatür Kullanımının Öğrenci Başarısını Etkileme Durumu

Açık uçlu anket formunun uygulandığı çalışma grubu öğrencilerinden 70 öğrenci, görüşme formunun “Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler başarınıza etkilediğini düşünüyor musunuz, neden?” şeklindeki dördüncü sorusuna “evet” yanıtı verirken, 5 öğrenci “hayır” yanıtı vermiştir. Öğrencilerin tamamına yakının olumlu görüş bildirmesi, karikatürün öğrenmede kalıcılık ve tekrar sağlaması; anlam kurmaya yardım etmesi, hayal gücünü geliştirmesi; dikkati, derse ilgiyi ve katılımı artırması gibi özellikleriyle açıklanabilir. Bu yanıtlarının nedenlerini, çalışma grubu öğrencileri birbirinden farklılaştırdıkları yukarıdaki tabloda görmek mümkündür.

Tablo 4.Çalışma grubu öğrencilerinin derste kullanılan karikatürlerin başarılarını etkileme durumuna ilişkin görüşleri

		<i>f</i>	<i>%</i>
Evet	Alt Temalar		
	G.1. Aktif katılım	7	9.33
	G.2. Kalıcı öğrenme	20	26.67
	G.3. Konuyu tekrar etme	10	13.33
	G.4. Derse yönelik ilgi ve tutum	6	8.0
	G.5. Anlam kurma	5	6.67
	G.6. Derse karşı güdülenme	6	8.0
	G.7. Yaratıcı düşünme	13	17.33
G.8. Ön koşul öğrenme	3	4.0	

Hayır	G.9. İşlevsellik	3	4.0
	G.10. Tek yönlülük	2	2.67
Toplam		75	100

Açık uçlu anket formunda yer alan “Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler başarınıza etkilediğini düşünüyor musunuz, neden?” şeklindeki soruya “Evet” yanıtını veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler, gözümün önünde canlanıyor. Çünkü çok komiklerdi. Bundan dolayı öğrendiklerimi unutmadım, bundan sonra da unutacağımı da zannetmiyorum.”(G.2)

“Karikatürler sayesinde bir hafta önce öğrendiklerimi unutmuyordum. Çünkü çok komikti. Bir sonraki derste öğretmenimiz anlatacağı konu ile ilgili sorular sorduğunda önceki haftada karikatür sayesinde unutmadığım bilgilerimden hareketle tahminlerde bulunarak cevap veriyordum. Ayrıca öğretmenimiz derse katılan öğrencilerin hepsinin ismini bilirdi, benimkini de biliyordu.”(G.8)

“Sosyal bilgiler dersinde öğrendiklerimizi dersin sonlarında karikatürlerle tekrarlamak benim çok hoşuma gitti. Keşke sosyal bilgiler dersimize gelen öğretmenimiz de her zaman böyle ders işlese.”(G.3)

“Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler sayesinde daha çok sorulara cevap vermeye, öğretmene soru sormaya, tahtaya çıkmaya başladım. Hiçte heyecanlanacak bir şey yokmuş.”(G.1)

Açık uçlu anket formunda yer alan “Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürler başarınıza etkilediğini düşünüyor musunuz? Neden?” şeklindeki soruya “Hayır” yanıtını veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürlerin yazılı notuma hiçbir katkısı olmadı. Çünkü karikatürler hiç işime yarayacağını düşünmediğim için, öğretmenimizin bizlere dağıtıp beraber doldurduğumuz karikatür kâğıtlarını hep sınıfta çöp kutusuna atıyordum.”(G.9)

“Derste kullanılan karikatürlerin hepsi sadece bizi güldürüyordu, başka hiçbir işimize yaramıyordu. Bundan dolayı başarıyı hiç etkilemedi.”(G.10)

Sosyal Bilgiler Derslerinde Karikatür Dışında kullanılan Görsel Materyallere İlişkin Durum

Açık uçlu anket formunun uygulandığı çalışma grubu öğrencilerinden 70 öğrenci, görüşme formunun “Sosyal bilgiler derslerinde karikatür dışında başka görseller kullanılabilir mi, neden?” şeklindeki beşinci sorusuna “evet” yanıtını verirken, 5 öğrenci “hayır” yanıtını vermiştir. Bir öğrenci aynı anda birden fazla görsel öge yazmasına rağmen bu yanıtlar araştırmacı tarafından tek tema altına alınarak analiz edilmiştir. Böyle yapılmasının sebebi, analizlerin daha açık ve anlaşılır olmasını sağlamaktır. Açık uçlu anket formunda yer alan açık uçlu soruya öğrencilerin büyük bir çoğunluğu (%93.33)’ü “evet”

cevabını verirken (%6.67) ‘si “hayır” cevabını vermiştir. Olumlu görüş bildiren öğrenciler; resim, fotoğraf, maket, harita, atlas ya da farklı görsellerin, sosyal bilgiler derslerinde kullanılabileceğini belirtmiştir. Olumsuz görüş bildiren öğrenciler ise karikatürü çok sevdiğini ifade etmiş ve karikatürden başka bir görselin sosyal bilgiler dersinde kullanılması istememiştir. Bu durum, öğrencilerin karikatürü benimsediğini gösterir.

Tablo 5. Çalışma grubu öğrencilerinin sosyal bilgiler dersinde karikatür dışında kullanılabilecek görsellere ilişkin görüşleri

5.Tema: Sosyal bilgiler derslerinde karikatür dışında başka görseller kullanılabilir mi, neden?

		Alt Temalar	f	%
Evet	G.1.	Fotoğraf	12	16.0
	G.2.	Resim	8	10.67
	G.3.	Harita	20	26.67
	G.4.	Maketler	5	6.67
	G.5.	Atlas	7	9.33
	G.6.	Farklı araç-gereçler(küre, bulmaca, anı defteri, afiş vb.)	18	24.0
Hayır	G.7.	Karikatürün komikliği	5	6.67
Toplam			75	100

Açık uçlu anket formunda yer alan “Sosyal bilgiler derslerinde karikatür dışında başka görseller kullanılabilir mi, neden?” şeklindeki soruya “Evet” yanıtını veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“Sosyal bilgiler dersinde başka görseller kullanılabilir. Bence bunlardan en önemlisi hem sınıfımızdaki haritalar, hem de öğretmenimizin sınıfa beraberinde getirdiği haritalardır. Bu haritalar sayesinde ülkemizin bölgelerini, illerini, dağlarını, ovalarını daha iyi görebilmekteyiz.”(G.3)

“Bana göre öğretmenin, sosyal bilgiler dersimizde biz en çok fotoğraf kullanmalıyız. Çünkü konu ile ilgili kullanılacak olan fotoğraflar konuyu daha iyi anlamamızı sağlar.” (G.1)

“Sosyal bilgiler öğretmenimiz üniversite okurken kartonlar kullanarak yapmış olduğu dağ, akarsu ve Türkiye’de ki turistik eserlerin şekillerini sınıfa getirdiğinde ben çok şaşırılmışım. O şekiller sayesinde Türkiye’deki en yüksek dağlar olan Ağrı dağı, Erciyes dağı ve Uludağ ile ilgili birçok şey öğrendim.”(G.4)

“Sosyal bilgiler dersinde karikatür dışında birçok görsel kullanılır. Özellikle öğretmenimiz dünyanın şeklini bize anlatırken hem küre hem de haritayı aynı anda kullanırdı. Ben bu materyaller sayesinde konuyu daha iyi anladım, öğretmenimiz soru sorduğunda hala unutmadan cevap verebiliyorum.”(G.6)

Açık uçlu anket formunda yer alan “Sosyal bilgiler derslerinde karikatür dışında başka görseller kullanılabilir mi? Neden?” şeklindeki soruya “Hayır” yanıtı veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“Sosyal bilgiler dersinde karikatür dışında bence başka görseller kullanılmamalıdır; çünkü karikatür sadece hem eğlendirip öğretici özelliğe sahiptir.”(G.7)

“Karikatürler dışında öğretmenimiz başka görseller kullanıyordu. Ancak siz sınıfımıza gelip karikatürle ders anlattıktan sonra bence artık diğer görseller kullanılmamalıdır. Çünkü karikatürler bizim konuyu daha iyi kavramamızı ve anlamamızı sağladı.” (G.7)

Karikatürlerin Diğer Derslerde Uygulanma İsteğine İlişkin Durum

Açık uçlu anket formunun uygulandığı çalışma grubu öğrencilerinden 70 öğrenci, görüşme formunun “Karikatürlerin diğer derslerde uygulanmasını ister miydin, neden?” Açık uçlu anket formunda yer alan açık uçlu soruya öğrencilerin büyük bir çoğunluğu (%93.33)’ü “evet” cevabını verirken (%6.67) ‘si “hayır” cevabını vermiştir. Öğrencilerin tamamına yakınının diğer derslerde de karikatürler yardımı ile dersin işlenmesini istemeleri öğrencilerin yaptığımız çalışma sonucunda karikatür destekli eğitime karşı olumlu tutum geliştirdiklerinin göstergesidir.

Tablo 4. Çalışma grubu öğrencilerinin diğer derslerde karikatür kullanımına ilişkin görüşleri

6.Tema: Karikatürlerin diğer derslerde uygulanmasını ister miydin, neden?		f	%
Alt Temalar			
Evet	G.1. Eğlendirici olması	38	50.67
	G.2. Tekrar ve hayal gücünü arttırması	5	6.67
	G.3. Anlamayı kolaylaştırma	12	16.0
	G.4. Heyecan verici olması	5	6.67
	G.5. Konuyu kavratıcı olması	10	13.33
Hayır	G.6. Zaman kaybı	1	1.33
	G.7. Her derse uygun olmaması	4	5.33
Toplam		75	100

Açık uçlu anket formunda yer alan “Karikatürlerin diğer derslerde uygulanmasını ister miydin? Neden?” şeklindeki soruya “Evet” yanıtı veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“Karikatürün diğer derslerimizde de kullanılmasını isterdim. Çünkü diğer derslerde de hem eğlenip hem de başarımları artardı.”(G.1)

“Sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürlerin diğer derslerimizde de kullanılmasını isterim. Çünkü karikatür dersleri tekrarlamamızı kolaylaştırdı, hayal gücümüzü geliştirdi. Öğrendiklerimiz aklımızda kaldı.” (G.2)

“Sosyal bilgiler derindeki karikatürler keşke diğer derslerde de kullanılsa. Ben sosyal bilgiler dersinde üniversiteden gelen öğretmenimizin dersi anlattıktan sonra bize konu ile ilgili dağıtacağı karikatürleri çok merak ettiğimden dersi çok dikkatli dinliyordum.

Çünkü öğretmenimiz karikatürlerin olduğu kâğıtlarda birde bize sorular hazırlamış ve bizim cevaplamamızı istemekte idi.”(G.4)

Açık uçlu anket formunda yer alan “Karikatürlerin diğer derslerde uygulanmasını ister miydin? Neden?” şeklindeki soruya “Hayır” yanıtını veren öğrencilerin görüşleri şu şekilde örneklendirilmiştir:

“Ben sosyal bilgiler dersinde kullanılan karikatürlerin başak derslerde kullanılmasına karşıyım. Mesela matematik ve fen bilgisinde nasıl kullanacaksınız. Bence bu derslerde kullanılırsa kafamız çok karışır.”(G.7)

4.Sonuç, Tartışma ve Öneriler

Sosyal bilgiler dersinde karikatür kullanımının öğrenci üzerinde etkisinin nasıl gerçekleştiğini belirlemeyi amaçlayan bu araştırma “Yeryüzünde yaşam” ünitesini temel alınarak gerçekleştirilmiştir. Üniteye yer alan kazanımların öğrenciye kazandırılmasında araştırmacı hazırladığı karikatür etkinlikleri ile etkinlikleri kazanımlara uygun hale getirmiştir. Araştırmada, araştırmacı yönlendirici rol üstlenmiş, öğrencilere rehberlik etmiştir. İlk etkinliklerin uygulanması sırasında araştırmacı ve öğrenciler bazı sorunlar yaşamış; ancak süreç içerisinde bu sorunlar giderilmiş ve alt düzeye indirilmiştir. Araştırmacı öğrencilere karikatür ile dersin nasıl işleneceğini öğrencilere açıklamış ve yapılan çalışmanın amacını ve önemini belirtmiştir. Böylece öğrenciler neyi, niçin yaptıkları konusunda bilgi sahibi olarak çalışmalara katılmıştır. Çalışma grubunu oluşturan öğrencilerle gerçekleştirilen etkinliklerden sonra, öğrenme öğretme sürecinde karikatür kullanımı ile ilgili öğrencilerden yarı yapılandırılmış bir görüşme formuyla görüşleri alınmıştır.

Çalışma grubuna uygulanan yarı yapılandırılmış görüşme formunda elde edilen alt temalardan hareketle öğrenme ortamında birden çok duyuya hitap eden materyallerin öğrenme ortamında kullanılmasının öğrencilerin hem başarılarını hem de dikkat, ilgi ve tutumlarını olumlu yönde etkilediğini öğrencilerin verdiği yanıtlardan anlaşılmaktadır Bu sonuç Akkaya (2011), Steele (1998) ve Rainsberger (1994), gibi mizah ve karikatür alanında çalışan bilim araştırmacıların sonuçları ile paralellik göstermektedir. Çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorulara verdikleri yanıtlardan çıkarılan bir diğer sonuç, derste işlenen konuya ilişkin kullanılan bazı karikatürlerin öğretici olmamakla birlikte dersin kaynamasına sebep olmasıdır. Araştırmacının elde ettiği bu olumsuz sonucun ortadan kaldırılmasında en büyük görev dersi işleyen öğretmene düşmektedir. Derste kullanacağı karikatürleri eğer hazır olarak gazete ve dergilerden alacak ise önceden inceleyerek sınıfa getirip kullanması bu sorunu ortadan kaldıracaktır. Araştırmacının elde ettiği bu sonuç, uygulamış olduğu görüşme formu ile karikatürlerin dersin işleniş esnasında öğrenci açısından olumsuz hiçbir sonucun olmadığını ifade eden Akkaya (2011)’nin çalışması ile paralellik göstermemektedir.

Bu araştırmada, elde edilen sonuçlar doğrultusunda geliştirilen öneriler maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

- ✓ Sosyal bilgiler dersine yönelik olan bütün becerilerin ve özellikle soyut temele dayanan disiplinlere ait becerilerin kazandırılmasında karikatürlere yer verilmelidir.

- ✓ Sosyal bilgiler etkinlik kitaplarında ve ders kitaplarında konuyla ilgili bir çok boyutu içerisinde barındıran karikatürlere yer verilmelidir.
- ✓ Sosyal bilgiler dersi çalışma alanı bir çok disiplini içerisinde barındırdığından dolayı her bir disipline yönelik kazanımların aktarımında disiplin ve kazanıma yönelik karikatürler hazırlanıp kullanılmalıdır.
- ✓ Sosyal bilgiler eğitimi çalışma alanına yönelik yapılan zümre etkinliklerinde dersin soyut yapısı üzerinde durulmalı ve öğrenciye aktarımda somutlaştırmaya vurgu yapılmalıdır.
- ✓ Sosyal bilgiler eğitimi dersinde kullanılacak karikatürler kazanımlara yönelik olmakla birlikte, öğrencinin gelişim düzeyine de uygun olarak hazırlanmalıdır.
- ✓ Özellikle derslerde kullanılmak amacı ile karikatür ürünlerinin yer aldığı ve işlendiği yardımcı materyal kitaplar hazırlanmalıdır.

Kaynakça

- Akkaya, A.(2011). *Karikatürlerle dil bilgisi öğretimi*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü(Yayınlanmamış Doktora Tezi) Konya.
- Akbaba, B. (2009). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Görsel Materyal Kullanımı*. Safran, M. (Ed.). Sosyal Bilgiler Öğretimi, Ankara: Pegem A Yayınları.
- Alkan, N. (2006). Avrupa karikatürlerinde II.Abdülhamid ve Osmanlı İmajı. İstanbul: Selis Kitaplar.
- Altun, A. (2009). *Sosyal Bilgiler Dersinde Karikatür Kullanımı*. Turan, R., Sünbül, A. M., Akdağ, H. (Ed.). Sosyal Bilgiler Öğretiminde Yeni yaklaşımlar I, Ankara: Pegem A Yayınları.
- Aşıcıoğlu, E. (2001). *Yazısız Karikatürlerin Grafik Sanatındaki Yeri, Yazısız Karikatür Uygulamaları*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Avşar, B. Z. (1991). *Karikatür ve İletişim*. Kültür Bakanlığı Gençliğin Sesi Dergisi, (10). 24-27.
- Avşar, S.(2007). *Tarih Öğretiminde Karikatür imgesi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (yayınlanmamış yüksek lisans tezi) Ankara.
- Bryman, A. (2001). *Social Research Methods*. Oxford, Oxford University Press.
- Ekiz, D. (2003). *Eğitimde Araştırma Yöntem ve Metotlarına Giriş*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Heinzelmann, T. (2004). Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu 1908-1914. Çev. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Heitzmann; W. R. (1988).Political Cartoon Interpretation. Social Studies, 79:5: Sept./Oct.) (from PCI Full Text).

- Hünerli, S. (1993). Türkiye’de Gazete Karikatürünün Durumu ve Siyasi Karikatürün Söylemi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kılınç, K. (2006). Tarih Öğretiminde Karikatür Materyalinin kullanımının öğrenci başarısına etkisi. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Lincoln, Y.S. ve Guba, E.G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverley Hills, Sage.
- Oruç, Ş.(2006). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Mizah*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü (yayınlanmamış doktora tezi) Ankara.
- Özer, A. (1998). Kuramsal ve uygulamalı karikatür. Eskişehir: Anadolu üniversitesi yayınları.
- Punch, K.F. (2011). *Sosyal Araştırmalara Giriş. Nicel ve Nitel Yaklaşımlar.* (Z.Etöz,Çev.ed.).Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Rainsberger, C.(1994). *Reducing Stress And Tension İn The Classroom Through The Use Of Humor*. ERİC ED: 374101. Virginia.
- Strauss, A. ve Corbin, J.(1990). □2nd edition 1998 Thousand Oaks, Sage). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park, Sage.
- Steele, K. E. (1998). *The Positive And Negative Effects Of The Use Of Humor Classroom Setting*. Unpublished Master Thesis,Salem Teikyo University The Faculty Of The Master Of Art
- Topuz, H. (1986). *İletişimde Karikatür ve Toplum*. Eskişehir.
- Uslu, H. (2005). Karikatür Kullanımı Keşke Bütün Derslerde Yaygınlaştırılsa. *Hürriyet Gösteri Sanat Edebiyat Dergisi*, (275), 81-82.
- Yıldırım, A. ve Şimşek H. (2004). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.